

Polyák Petra

Egyetem és fegyelem*

Szemponatok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez

„Biztos vagyok benne, hogy ezúttal ellenségesnek minősített »túlkapásaim« *indítóokait* is megkeresik.”¹

1955-ben D. Istvánt a szegedi bölcsészkar harmadéves orosz szakos hallgatóját az ország összes felsőoktatási intézményéből kizárták, mert „egy éven keresztül élén állt annak a csoportnak, amely a kritika szabadságának ürügyével szervezett formában igyekezett lejáratni az oktatókat és az aktív párt- és DISZ-funkcionáriusokat. Kulák származását eltagadta. Egész tevékenysége félreérthetetlenül a párt és népi demokratikus államrendünk lejáratására irányult.”² A csoport tagjai – a huszonhét harmadéves orosz szakos hallgató közül heten – enyhébb fegyelmi büntetésben részesültek, de így is hosszabb-rövidebb időre el lettek tiltva tanulmányaik folytatásától.

A pártállam egyes esetekben paranoiás, más esetekben kifejezetten kiszámított ellenségkeresési gyakorlatából kiindulva a fenti egyetemi fegyelmi határozat alapján meglehetősen kockázatos lenne következtetéseket levonni a hallgatók tényleges tevékenységéről. Egy kellően részletes fegyelmi dokumentáció – a tárgyalás jegyzőkönyve, feljegyzések és fellebbezések – alapján felvázolható az eljáráshoz vezető események legvalószínűbb olvasata, amelyek a hatalom és a hallgatók mindennapi – ha előbb nem is, de az eljárás időpontjában már biztosan fennálló – konfliktusairól tudósítanak.³ Felmerül azonban a kérdés: kiolvasható-e ezekből a hallgatók rendszerhez fűződő politikai viszonya? Megállapítható-e, hogy egy-egy kijelentés, cselekvés mögött a rendszer elutasítása húzódik meg?

Az egyetemi-főiskolai hallgatók nagyarányú forradalmi aktivitását sokrétű kutatási eredmények dokumentálják, a hatalom és a hallgatók 1956 előtti konfliktusairól ugyanakkor mindezidáig csak néhány feldolgozás született.⁴ Ezzel szemben a keletnémet hallgatók rendszerellenes magatartásformáinak vizsgálata

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855-D11/1956. D. István fellebbezése, 1956. május 14. Kiemelés az eredetiben.

2 MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-D15/1955. Határozat D. István fegyelmi ügyében, 1955. augusztus 5.

3 A Rákosi-korszakban lefolytatott különféle fegyelmi eljárások közül eddig mindössze a párt-fegyelmiokról készült szisztematikus elemzés: Koltai 2014.

4 Lásd például: Micheller 1992; Paczolay 2002; Filep 2004: 179–187; Fazekas 2006; Keresztes 2013; Lakatos 2014; Pajkossy 2014; Polyák 2016a; Polyák 2016b.

az 1990 utáni német (felsőoktatás-)történeti irodalom kiemelt, mára szinte feldolgozhatatlan mennyiségben és részletességgel tárgyalt problémaköre. E kutatások elméleti, módszertani megközelítéseit felhasználva vállalkozom „hazai terepen” – a szegedi hallgatók ügyének vizsgálata alapján – a fenti kérdések megválaszolására.

A keletnémet hallgatókkal foglalkozó kutatások megközelítésmódjainak figyelembevételét az alapozza meg, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) és a Német Szocialista Egységpárt (SED) célkitűzései – ti. a társadalom totális átformálásának, ezen belül a kommunista értelmiség lehető legrövidebb időn belül való kinevelésének szándéka – azonosak voltak, és a pártok a felsőoktatás átalakítása során a közös példakép, a Szovjetunió másolásából fakadóan azonos forgatókönyvet követtek. A magyar és a keletnémet felsőoktatás szovjetizálásának egyaránt alapvető összetevőjét jelentette a felsőoktatás-irányítás centralizációja; egyes intézmények bezárása mellett újak létrehozása (a kádereképzés felgyorsítása érdekében párhuzamos oktatási rendszer kiépítése); az oktatás-nevelés minden területére befolyást gyakorolni kívánó pártszervezetek működése; a hallgatók és oktatók felvétele során politikai szempontok érvényesítése; valamint a kötelező orosz-, ideológiai és honvédelmi órák bevezetése. Átalakult a hallgatóság szociális összetétele: az új kommunista értelmiséget főként munkás- és parasztszármazásúak közül igyekeztek rekrutálni, akiktől „származási alapon” reméltek támogatást.⁵ A szovjet minta alapján elkészített tanulmányi és fegyelmi szabályzatok is nagyfokú hasonlóságot mutatnak.⁶

ELLENÁLLÁS ÉS/VAGY „ÖN-FEJŰSÉG”

A keletnémet felsőoktatás-történet legrészletesebben kutatott periódusa a második világháborútól a berlini fal felépítéséig tartó időszak,⁷ ezen belül pedig a hallgatók rendszerellenes megnyilvánulásainak, valamint az őket érő represszióknak a vizsgálata. Az SED-nek ugyanis minden próbálkozása ellenére sem sikerült a hallgatók között rövid idő alatt lojális bázist teremtenie. A mindennapi életbe durván beavatkozó, látványos indoktrinációs stratégiák sok esetben ellenszenvet váltottak ki, és a hallgatók között kezdettől fogva, „származástól” függetlenül jelentkeztek a párt elképzeléseivel szembeni tartózkodás és elutasítás jelei.⁸ Szá-

⁵ A szovjet megszállási övezet és az NDK 1945 és 1961 közötti felsőoktatás-politikájáról átfogóan lásd Kowalczuk 2003. A keletnémet és a magyar felsőoktatási rendszer működési mechanizmusainak részletes összevetésére jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatom, már csak azért sem, mert a magyar felsőoktatás szovjetizálásával kapcsolatban mindössze egyetlen, következtetéseiben elavult, kisebb monografikus feldolgozásra támaszkodhatnék (Ladányi 1986).

⁶ Vö. Wildner 2012: 249–252.

⁷ 1989 és 2007 között mintegy 1500 önálló munka vagy tanulmánykötet jelent meg, mennyiségüket a témakör bibliográfiájának készítője már ekkor feldolgozhatatlannak ítélte (Pasternack 2007: 2257–2258).

⁸ Kowalczuk 2003: 347–442; Staadt 2011: 1–6.

mukra bizonyos mozgásteret jelentett azonban, hogy eleinte a pártszervezetek és az állambiztonság együttesen sem volt képes az egyetemi-akadémiai szféra totális ellenőrzésére.⁹ Ebből adódik, hogy a hallgatók ötvenes évekbeli aktivitásáról szóló dokumentáció sokrétűen feldolgozható, gazdag alanyanyagot biztosít a keletnémet társadalmi ellenállás kutatói számára.¹⁰

Míg a keletnémet ellenállás az NSZK enyhülési politikája miatt a hetvenes-nyolcvanas években némiképp elhanyagolt kutatási terület volt, 1990 után a témakör iránt – nem kis mértékben néhány, az ellenállás létét eleve megkérdőjelező nyugatnémet történelmi álláspontra reagálva – nagy érdeklődést támadt.¹¹ A kutatás elméleti, módszertani háttere a totalitarizmuselméletek kritikája, a nemzetiszocializmus-kutatások során született megállapítások felhasználhatósága, illetve a két német diktatúra strukturális összehasonlíthatósága körüli vita mentén formálódott, és elsősorban az ellenállás (*Widerstand*) és az ellenzékiesség (*Opposition*) fogalmi meghatározására és formáinak tipizálására koncentrált.¹²

A definíciós igény – többek között – abból a felismerésből származott, hogy az *ellenállás* és az *ellenzékiesség* nyugati parlamentáris demokráciákra érvényes meghatározásai autoriter és diktatórikus rezsimekre nem alkalmazhatók. A nyugati demokráciákban ugyanis az *ellenzék* rendszerint olyan erőket jelöl, amelyek legális keretek között a politikai hatalom aktuális birtokosait támadják abból a célból, hogy őket érdekeik figyelembevételére kényszerítsék, vagy a hatalmat megszerezzék. Az ellenzékiesség, amennyiben a legális érdekérvényesítés lehetőségeit megvonják tőle, vagy azokról illegális eszközök alkalmazásával maga mond le, *ellenállássá* válhat.¹³ A totális hatalomigénnyel fellépő diktatúrákban azonban a politikai hatalomtól eltérő egyéni vagy csoportos érdekek érvényesítésére nincs (vagy alig van) lehetőség.¹⁴ Mivel a korlátozás céljai, mértéke és eszközei eltérőek, s időben is változhatnak, az ellenállás kutatásának minden esetben az adott politikai rendszer hatalomgyakorlásának módjaiból, illetve ezen belül a hatalommal szembehelyezkedőket érő üldözés és diszkrimináció kontextusából kell kiindulnia.¹⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az *ellenállók* és az *üldözöttek* köre azonos.

⁹ Ammer 1995: 144–145; Triebel 2001: 159–163; Lenski 2007: 552–554.

¹⁰ Kutatástörténeti áttekintést nyújt: Ammer 1995: 159–161; Kowalczyk 2003: 13–18; Pasterneck 2007; Eckert 2012.

¹¹ Poppe–Eckert–Kowalczyk 1995: 9–12.

¹² Az ellenállás-kutatás megközelítésmódjainak felvázolását a kilencvenes évek közepétől viszonylag gyorsan (egyesek szerint az alap kutatások kezdetlegessége miatt egyenesen túl hamar) követte a modellalkotás igénye. Az elméleti megközelítés természetesen nem jellemző a témakör valamennyi kutatójára, de az ezredfordulóig zajló definíciós viták során többen is megkísérelték tipizálni az SED-diktatúra elutasítását kifejező magatartásformákat. Mára világos, hogy az ellenállás fogalmának és típusainak konszenzusképes leírása elképzelhetetlen. Jelen tanulmány kereteit meghaladná – s úgy vélem, témámhoz sem vinne közelebb – az NDK négy évtizedes történetét alapul vevő kategorizálás részletes tárgyalása, ezért a továbbiakban e csoportosítások alapjául szolgáló szempontokkal foglalkozom.

¹³ Kowalczyk 1995: 86–87.

¹⁴ Poppe–Eckert–Kowalczyk 1995: 9; Eckert 1996: 50.

¹⁵ Eckert 1996: 68; Neubert 1999: 28.

Az üldözöttek között nagy számban található olyanok, akiket a hatalom valamely konkrét, rendszerellenes megnyilvánulás nélkül is potenciális ellenségnek tekintett, s az ellenük lefolytatott eljárások során jelentéktelen, hétköznapi konfliktusokat kriminalizált.¹⁶ Az eljárások gyakran előzetes intenciót követtek, és nem a felderítés, hanem egy koncepció bizonyítása érdekében indultak el. Számos esetben lefolytatásukat nem tényleges esetek inspirálták, hanem a megtorlás vagy a prevenció. Az állambiztonság, a büntetőbíráskodás és a (párt-)fegyelmi eljárások dokumentumaiból a diszkrimináció és az üldözés igen nagyfokú önkénye és véletlenszerűsége olvasható ki, így ezek elsődlegesen *repressziótörténeti* források. Az uralmi gyakorlat története – ahogy erre többen is figyelmeztetnek – nem azonos az ellenállás történetével.¹⁷

Noha a vizsgálatok kezdetben a hetvenes-nyolcvanas évek könnyen azonosítható ellenzéki mozgalmaira, prominens szereplőire koncentráltak, a nemzeti-szocializmus-kutatások korábbi eredményei alapján kezdettől egyértelmű volt, hogy a rendszer elutasításának *formáit* nemcsak a látványos vagy illegális, konspiratív szervezkedésekben kell keresni, hanem a társadalom és a hatalom mindennapi érintkezési felületein is. A nyugatnémet történészek körében a hetvenes évek közepétől jelentkezett igény a náci diktatúrával szembeni ellenállás tágabb társadalomtörténeti kontextusba helyezésére, ti. az egyén, a „kisemberek” („kleine Leute”) és a hatalom mindennapi viszonyának vizsgálatára.¹⁸ A perspektíva-váltás igénye az ellenállás hagyományos fogalmának elégtelenségéből következett, és a fogalom kiszélesítésével járt, abból kiindulva, hogy egy diktatúrában a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, amelyek egy demokratikus rendszerben semmilyen politikai jelentőséggel sem bírnának.¹⁹ Sőt, a keletnémet ellenállást kutató Ilko-Sascha Kowalczuk szerint, mivel az SED nem elégedett meg az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondással, hanem aktív közreműködést követelt a szocializmus építésében, ennek megtagadása, tehát akár a passzivitás is az elutasítás aktív formájaként értelmezhető.²⁰ Azaz, nemcsak a propaganda és a „valóság” ellentmondásaira rámutató kijelentéseket, a szovjetek kivonulását követelő röplapok készítését vagy konspiratív csoportok tevékenységét és hasonlókat szükséges számításba venni. A rendszer elutasítását az is kifejezhette, ha valaki nem vett részt egy felvonuláson, nem lépett be valamely párt- vagy tömegszervezetbe (vagy épp kilépett belőle), nem szavazott a választásokon, vagy szándékosan került a propagandisztikus nyelvi fordulatok használatát.²¹ Így például – a keletnémet hallgatók körében tapasztalható rendszerellenes magatartásformákat szisztematikusan elemző Kowalczuk szerint – az NDK fennállásának tizedik jubileumát kísérő egyetemi ünnepegekről

¹⁶ Az 1945 és 1956 közötti magyar ellenségkategóriák „lajstromát” lásd például: Gyarmati 2012.

¹⁷ Eisenfeld–Neubert 2001: 19; Florath 2007: 301–302.

¹⁸ Hüttenberger 1977: 123–126.

¹⁹ Kowalczuk 1995: 96–97.

²⁰ Kowalczuk 2003: 445.

²¹ Vö. Eckert 1996: 52–53; Kowalczuk 1995: 96–97; Knabe 1996: 195–198; Neubert 1999: 43.

való tömeges hiányzás, a Walter Ulbricht lipcsei egyetemen tartott 1956. áprilisi beszédét kísérő moraj és bekiabálások, a szocializmus felépítésében való aktív közreműködést fogadó kötelezettségvállalási nyilatkozatok szövegének átfogalmazása különböző eszközökkel ugyanúgy a rendszer elutasítását fejezte ki, mint a lipcsei Herbert Belter által szervezett, nyugati röplapokat és betiltott könyveket terjesztő csoport tevékenysége, a hadorvosi kar létrehozása ellen tiltakozó greifswaldi orvostanhallgatók 1955-ös tömegtüntetése vagy a kétezer hallgató részvételével zajló, nyugati utazások betiltása ellen tiltakozó 1956-os drezdai tüntetés.²²

A belső emigrációtól a tömegmozgalmakig terjedő, rendkívül sokrétű magatartásformák természetesen különböző intenzitást fejeztek ki, és eltérő *hatással* is jártak. Ezek megítélése döntően Martin Broszat Bajorország-projektjének, illetve az azt követő vitáknak a meglátásaiból indul ki.²³ Broszat úgy vélte, hogy a náci rezsim és a hétköznapi emberek viszonya a rendszerrel való kollaboráció, az alkalmazkodás, a közömbösség, az elégedetlenség széles skáláján mozgott, utóbbi azonban e magatartásformák egyéni belüli összjátéka miatt az ellenállás hagyományos értelemben vett és morális jelentéstartalma is hordozó fogalmával nem írható le. Helyette a *rezisztencia* (*Resistenz*) fogalmát használta, s azon olyan hétköznapi magatartásformákat értett, amelyek okuktól, motivációjuktól függetlenül valamilyen módon korlátozták a náci hatalomgyakorlást a mindennapokban. Azáltal, hogy a cselekvés legfőbb kritériuma a konkrét szituációban megmutatózó *hatékonyság* lett, a rendszerellenes magatartásformák köre leszűkült, mivel kizárta a csak az egyéni tudat szintjén, látenszen meglévő, de tényleges cselekvést nem eredményező rendszerellenes beállítottságot, ugyanakkor ki is bővült, mivel nem volt tekintettel a cselekvő motivációjára.²⁴ Broszat mikrotörténeti kutatásai a gyakorlatban is megerősítették a perspektíaváltás létjogosultságát, ugyanakkor a rezisztenciafogalmat számos kritika érte. Egyrészt azáltal, hogy Broszat a hatalom korlátozásának hatékonyságát kizárólag a konkrét szituáció kontextusában értelmezte – mutatott rá Klaus-Michael Mallmann és Gerhard Paul –, a belső emigráció, ti. a hatalom céljaival való nyilvános azonosulás megtagadása a *rezisztencia* eredményesebb formájának tekinthető (miközben a konfliktusminimalizálás e formája sok esetben épp a rendszer stabilitását erősítette) például a Hitler megbuktatását célzó, sikertelen puccskísérlethez képest. Másrészt, mivel a *rezisztencia* meghatározása az egyéni motivációt teljesen figyelmen kívül hagyta, tulajdonképpen a totális hatalomigény érvényesítésének bármiféle kudarcát avatta ellenállássá.²⁵

²² Müller 2001: 40–57; Kowalczyk 2003: 449–453, 461, 479–480. Az ötvenes évek elején a magyar felsőoktatási intézményekben lebonyolított társadalmi bírósági tárgyalások vizsgálata is azt mutatja, hogy a hallgatók több esetben is úgy fejezték ki az eljárással szembeni különvéleményüket, hogy az elvben kötelező nyilvános tárgyaláson (mint kirendelt nézőközönség) nem jelentek meg, illetve nem szavaztak megvádolt hallgatótársuk „bűnösségéről”. Polyák 2017: 88–93.

²³ Broszat Bajorország-projektjének eredményeiről magyarul lásd Pócza 2004: 161–166.

²⁴ Broszat 1981: 693–698.

²⁵ Mallmann-Paul 1993: 102–114.

A *rezisztencia* körül kibontakozó viták jelentős hatást gyakoroltak a kelet-német ellenállás kutatására is, mivel világossá tették, hogy egy túlságosan tágan értelmezett fogalom akár olyan dichotomikus társadalomkép felvázolását is lehetővé teszi, amelyben a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a „kis ellenállók” tömegei állnak szemben. Ez pedig nemcsak hamis képet festett a társadalom többségének mindennapjairól, hanem ebben a megközelítésben a rendszer elutasításának esetleges politikai vagy morális indokai is elmosódtak.²⁶ Konszenzus mutatkozik ugyanakkor a tekintetben, hogy a rendszer elutasítását kifejező magatartásformákat nem lehet leszűkíteni pusztán azokra az esetekre, amelyek során az egyén vagy egy csoport – ismerve és vállalva az ezzel járó kockázatokat – demokratikus politikai célok (például a szabadságjogok helyreállítása vagy a többpártrendszer) megvalósításáért száll síkra, mint például a demokratikus hallgatói ellenállás szimbólumának tekintett Arno Esch vagy az NDK történetének egyik legnagyobb ellenálló csoportja, a döntő részben hallgatókból szerveződő jénai Eisenbergi Kör tagjai.²⁷ Egy ilyen megközelítés szintén leegyszerűsítő képet eredményez, amelyben a társadalom nagy része elégedett és engedelmes tömegként jelenik meg, ez pedig szintén ellentmond az NDK hétköznapjainak.²⁸ A magatartás megítélésének – véli Peter Steinbach – nem lehet kizárólagos kritériuma valamilyen kimunkált politikai alternatíva felkínálása (ilyennel azok a jénai hallgatók sem rendelkeztek, akik 1956 novemberében a fizikusból mintegy ezer résztvevője előtt a *Faust* átköltésével áthallásos kabarét adtak elő, kifigurázva a magyar forradalom leveréséről szóló ulbrichti propagandát²⁹), ugyanis a rendszerrel való szembehelyezkedést nemcsak távoli célok legitimálhatják, hanem akut hétköznapi szituációkban keletkező konfliktusokra adott spon-tán, egyedi reakciók is,³⁰ amennyiben azok – hangzik egy konszenzusra törekvő definíció – valamilyen módon megkérdőjelezzik vagy korlátozzák a párt totális hatalomigényét.³¹ Mint például egy oktató politikai okokból történő elbocsátása elleni petíciók készítése.³²

Ugyanakkor a kutatók mindegyike egyetért abban, hogy a *motiváció* és a *célok* vizsgálatától nem lehet eltekinteni, mert ezek feltárása teszi lehetővé például a párton belüli hatalmi harcok, valamint a szociáldemokrata és reformszo-cialista irányzatok elkülönítését, de döntő lehet a hatékonyság felől többféle-képpen értelmezhető *Republikflucht*nak (ti. az NDK törvénytelen elhagyásának) a megítélésében is.³³ A motiváció meghatározása azonban olykor meglehetősen problematikus: a hatalomgyakorlást valamilyen módon (főként kisebb mértékben) korlátozó magatartás nem mindig vezethető le szilárd világnézeti alapokból

²⁶ Eckert 2013: 8.

²⁷ Mühlen 2002; Kowalczuk 2003: 460–464.

²⁸ Kowalczuk 1995: 89; Neubert 1999: 27–28.

²⁹ Cseh 2005: 93.

³⁰ Steinbach 1995: 44.

³¹ Kowalczuk 1995: 90; Eckert 2013: 1.

³² Kowalczuk 2003: 451–453.

³³ Eckert 1996: 55–59.

vagy világos politikai orientációból, s nem minden esetben jelenti azt, hogy az egyén az *egész* rendszert elutasítaná. Az egyén a társadalom különböző alrendszereibe való sokrétű beágyazottsága miatt gyakran ellentmondásosan viselkedik, bizonyos területeken jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásai mellett más (például világnézetileg semlegesnek tekintett) szférákban együttműködést tanúsíthat. Az egyéni érdekérvényesítés igénye egyaránt vezethet a rendszer elutasítását kifejező, illetve az ahhoz való alkalmazkodást jelentő magatartáshoz.³⁴ A keletnémet ellenállás kutatói ezt az ambivalenciát – az ellenálló és alkalmazkodó magatartás *dialektikáját*³⁵ vagy *integrációját*³⁶ – figyelembe veszik, és többféleképpen hívják fel a figyelmet arra, hogy az ellenállás különböző formáit csak az NDK – látens és akut erőszak árnyékában létrejövő – relatív stabilitásának, sokak aktív közreműködésének és a többség passzív lojalitásának kontextusában lehet értelmezni.³⁷ Miközben ugyanis az SED az ötvenes években komoly nehézségekkel küzdött ad hoc elitképzési koncepciójának megvalósításával, a jutalmazást és a büntetést kimérten adagoló stratégiák – az osztársadalmi összehasonlításban relatíve magas fizetések és ösztöndíjak az egyik oldalon, elbocsátások, kizárások, letartóztatott és szovjet kényszermunkatáborokba hurcolt hallgatók a másikon – hosszú távon az egyetemeken és a főiskolákon is beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.³⁸ Az *ellenállás* és az *ellenzékiesség* a keletnémet egyetemeken nem volt izolált jelenség, de olyan tömegmozgalommá sem vált, amely komolyan veszélyeztethette volna a pártállam stabilitását.³⁹

Az ellenállás-kutatás azonban alapvetően konfrontatív érintkezési formákat keres, így a hatalom és a hallgatók sokrétű viszonyrendszerének feltárására önmagában nem alkalmas. Mivel a fegyelmi eljárások vizsgálatakor nem a hallgatói *ellenállás* nyomait keresem, célszerűnek tűnik azt a megközelítést választani, amely figyelembe veszi a fentieket, ugyanakkor megkísérli azt összhangba hozni a hatalom és az egyén viszonyára nézve erősebb magyarázó erővel bíró „ön-fejűség” (*Eigen-Sinn*) koncepciójával.⁴⁰ Ennek kiindulópontja az uralom társadalmi gyakorlatként való értelmezése, amit a hatalmat birtoklók és az alávetettek kölcsönös függőségéből eredően nemcsak (az ideológiai meghatározottságból is következő) formális struktúrák határoznak meg, hanem az azon belül

³⁴ Eckert 1996: 51.

³⁵ Poppe–Eckert–Kowalczuk 1995: 15.

³⁶ Neubert 1999: 17.

³⁷ Neubert 1999: 17–18; Grix 2001: 157–159.

³⁸ Kowalczuk 2003: 557–560.

³⁹ Ammer 1995: 158.

⁴⁰ Florath 2007: 303–304. Részben ezt teszi a keletnémet felsőoktatás 1945 és 1961 közti szovjetizálását bemutató, a témakörben alapmunkának tekinthető monográfiájában Ilko-Sascha Kowalczuk is. Elemzésében a hallgatók és oktatók körében jelentkező ellenálló magatartásformákat saját kategóriarendszere szerint csoportosítja, s bár a hatalomgyakorlás interakciós természetéből indul ki, az „ön-fejűség” fogalmát elvétve használja (Kowalczuk 2003). Mivel az Alltagsgeschichte „ön-fejűség” fogalmáról az utóbbi években magyarul is több elemzés született (lásd például: Majtényi 2001; Bódy 2004: 34), a továbbiakban a koncepciónak csak a jelen kutatás számára elsődlegesen fontos elemeit ismertetem.

kialakuló informális kapcsolatok és gyakorlatok is alakítják. Az „ön-fejűség” fogalma az uralmi viszonyok saját tapasztalati horizonton való értelmezését és azok elképzelésekre, cselekedetekre való lefordítását fejezi ki. Az egyén által az uralmi viszonyoknak tulajdonított jelentés minden esetben eltér a politikai hatalom által kierőszakolni kívánt értelmezéstől, és még ha e kettő kívülről szemlélve egybe is esik, akkor sem azonos egymással. Legyen azonban köztük bármilyen nagy a különbség, a jelentéstulajdonítás folyamata során az egyén nem *ellene áll* az uralmi viszonyoknak, hanem *elsajátítja* őket. Az „ön-fejűség” – ellentétben az *ellenállás* és *oppozíció* fogalmával – önmagában nem a mindenkorai hatalommal szembeni negatív viszonyt fejezi ki, ugyanis éppúgy elvezethet a politikai hatalom együttműködésre kényszerítő próbálkozásaival szembeni tartózkodáshoz és elutasításhoz, azaz megkérdőjelezheti és korlátozhatja a totális hatalmi igényt, mint ahogy eredményezheti rendszerkonform magatartásformák célzott alkalmazását és reprodukálását is.⁴¹ Ebből adódóan az „ön-fejűség” – hangsúlyozza számos alkalommal a fogalmat az NDK kontextusára alkalmazó Thomas Lindenberger – nem azonos sem az elutasítással, sem az alkalmazkodással vagy az opportunizmussal, de a fenntartás nélküli támogatás és a kompromisszummentes ellenállás közti „arany középpáttal” sem, hanem az elképzelések és cselekvések potenciális többértelműségét fejezi ki.⁴²

FEGYELMI ELJÁRÁSOK A RÁKOSI-KORSZAKBAN

Arról, hogy mi minősült ellenséges megnyilvánulásnak a magyar egyetemeken és főiskolákon, a pártszervezetek hangulatjelentései és a különféle fegyelmi eljárások dokumentációi is részletes képet adnak.⁴³ Egy hallgató leggyakrabban a politikai-társadalmi berendezkedés alapjait megkérdőjelező kijelentésekkel, a honvédelmi, az orosz- és a marxizmusoktatás elleni „hangulatkeltéssel” (például „provokatív” kérdésekkel), illetve „osztályidegen” származása eltitkolásával „bizonyíthatta”, hogy „szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. Az „ellenséges” minősítéshez azonban nem volt szükséges a tényleges aktivitás. Ez egyenesen következhetett a hallgató „osztályidegen” származásából, vallásosságából vagy egyszerűen abból, hogy más, „ellenségesnek” bélyegzett személyekkel tartott fenn kapcsolatot. Amikor 1951 nyarán a MDP KV Titkársága listát kért az eltávolítandó hallgatókról, a műegyetemi pártszervezet által kizárásra javasolt 211 diák többsége „pusztán” „osztályidegen” származása miatt került a listára (ráadásul közülük többen párt- vagy DISZ-funkcionáriusok voltak), de a debreceni egyetemről készített összesítés is főként az „osztályidegen” hallgatók név-

⁴¹ Lindenberger 1999: 21–26.

⁴² Lindenberger 2017: 31.

⁴³ A következőkben, amennyiben külön nem jelzem, megállapításaim az egyetemeken és főiskolákon lebonyolított, intézményi fegyelmi eljárásokra vonatkoznak.

sorát tartalmazta.⁴⁴ Az „ellenségességet” a felsőoktatási intézmények meglehetősen eltérő szempontok alapján ítélték meg. A Közgazdaságtudományi Egyetem pártszervezete például úgy nyilatkozott, hogy az intézményben egyáltalán nincs eltávolítandó hallgató, míg a budapesti Orosz Intézetből kizárásra javasolt 20 hallgatóból 11 lány erkölcsi okokból szerepelt a listán. A névjegyzékek szerint az „ellenséges” beállítottság jele lehetett az is, ha valaki például „[p]olitikai vonalon igen nagyokat hallgat”.⁴⁵ A megítélés nagyfokú önkényességére utal, hogy amikor az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya munkatársa 1951-ben helyszíni látogatással ellenőrizte a soproni Erdőmérnöki Kar pártszervezeteit, azok semmilyen konkrétumot sem tudtak mondani az általuk „ellenségesnek” minősített hallgatók tevékenységéről, mert elmondásuk szerint „a proletár ösztön az, amelyik alapján úgy érzik, hogy az általuk felvetett elemek ellenségek”.⁴⁶

A fegyelmi eljárásokat először 1951-ben szabályozták. Hivatalosan és egységesen csak ekkor kerültek hatályon kívül a két világháború között életbe léptetett fegyelmi szabályzatok. Mivel a Horthy-korszakbeli szabályzatok alapján összeállított bizottságokban a pártszempontok képviselője – érthető módon – meglehetősen esetleges volt, 1951 előtt a nemkívánatos hallgatókat gyakran adminisztratív úton, magyarul eljárás nélkül, szóbeli közléssel a tanulmányi osztály vezetője „zárta ki”, vagy tagadta meg diplomájuk kiadását – gyakran indoklás nélkül vagy mondvacsinált okokra hivatkozva. 1951-től az eltávolítás a leggyakrabban fegyelmi úton történt, de ez nem jelenti azt, hogy a hallgatókat valóban politikai okokra hivatkozva zárták volna ki. Ha az ÁVH kezdeményezte egy hallgató eltávolítását, az eljárást általában különféle kitalált okokra hivatkozva folytatták le, de a kizárásnak a kitelepítés sem lehetett „hivatalos” indoka.⁴⁷

A fegyelmi szabályzat tanulmányi, politikai és „szocialista erkölccsel ellentétes” vétségeket különböztetett meg, de egy-egy eset politikai (át)értelmezése gyakorlatilag csak megfelelő indoklás kérdése volt.⁴⁸ Így például az a hallgató, aki engedély nélkül abbahagyta tanulmányait, vétett tanulmányi kötelezettségei ellen, amit azonban a fegyelmi bizottság úgy is megítélhetett, hogy vétett a felsőoktatási intézményekre vonatkozó tervgazdasági előírások ellen is. Az oroszstanu-

⁴⁴ MNL OL M-KS 276-89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek egyetemekről és főiskolákról való eltávolításáról, 1951. október 18.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276-89/326. [Összeállítás a Műegyetem Vegyészkaráról], d. n.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276-89/326. Feljegyzés a folyó hó 21-én tartott vizsgálatról a soproni Műszaki Egyetemen, 1951. november 22.

⁴⁷ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés [D. László fegyelmi ügyében], 1954. november 11.

⁴⁸ Az „ellenséges” megnyilvánulások a fegyelmi szabályzat szerint olyan magatartásnak minősültek, melyből „kitűnik, hogy [a hallgató] szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. (A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közöny*, Budapest, 1953. 163.) Az egyetemi-főiskolai gyakorlatban a fegyelmi szabályzat ezen pontjába sorolt vétségek köre nagy átfedést mutat a Koltai Gábor által, pártfegyelmi eljárások alapján azonosított „politikai jellegű” vétség típusalkategóriáival, s hasonlóképp követik a párthatározatok által kijelölt „aktuális ellenség”-csoportok változásait is (Koltai 2014: 161–167).

lás elhanyagolása a Szovjetunióval kapcsolatos állásfoglalásnak is minősülhetett. Az egyes esetek (át)értelmezései rendkívül kiszámíthatatlan logikát követtek: egy közgazdász hallgatónál súlyosbító tényező volt, hogy nézeteit néhány hallgató-társával beszélte meg, mondván politikai kérdéseit „tájékozottabb elvtársak”-nak kellett volna feltennie.⁴⁹ Egy bölcsészhallgató viszont kérdéseit marxizmusórán tette fel – tehát destruált.⁵⁰ A politikai ügygé való felnagyításnak praktikus oka is lehetett, ez alapján ugyanis a hallgatót nemcsak az adott intézményből, hanem akár az összes egyetemről és főiskoláról is kizárhatták.

Az „ellenséges elemek” leleplezése érdekében a pártszervezetek rendkívül sok információt szerettek volna begyűjteni a hallgatókról, ezért marxizmusórákon, politikai körökön igyekeztek folyamatos állásfoglalásra kényszeríteni őket, de maguk is erősen kételkedtek abban, vajon mennyire mélyen ismerik a diákok politikai nézeteit. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottságának egy 1951-es jelentése nem is titkolta, hogy ebben az „éberség hiánya” mellett a „túlreagálásnak” is komoly szerepe van:

„Pártszervezeteink igen sok esetben a kritikai megjegyzéseket, esetleg téves nézeteiket, öntudatlanságot azonosítják az ellenséggel és imperialista bérencnek, ellenségnek minősítik, aki elégedetlenségének, vagy öntudatlanságának ad kifejezést. Ezért a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni.”⁵¹

A „KULÁK”, A „DEZERTŐR” ÉS A „SZEKÉRTOLÓK” – A SZEGEDI HARMADÉVES OROSZ SZAKOSOK FEGYELMI ÜGYE

A „helytelen politikai nézetek” kitérgyalásának hiánya 1954 őszén már nem állt fenn. Nagy Imre 1953-as kormányprogramja politikai enyhülést, a represszió mérséklését, józan gazdaságpolitikát, életszínvonal-növekedést, az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság feloldását ígérte, jelentősen javítva az országban, s így az egyetemeken uralkodó közhangulatot.⁵² Az „új szakasz” hatásait felmérő jelentések rendre az oktatók és hallgatók fokozott aktivitásáról számoltak be: „Általános jelenség a múlttól eltérően, hogy az emberek nem rejtik véka alá véleményüket országos, vagy az egyetemeket érintő gazdasági, politikai kérdésekről.”⁵³

1954 őszén a harmadéves szegedi orosz szakosok DISZ-titkára, V. János úgy döntött, hogy a hallgatókat érdeklő és nyugtalanító kérdéseket a csoport-

⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855-V34/1955. V. Árpád fellebbezése, 1954. június 9.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855-45/1954. L. Ferenc fellebbezése, 1953. október 26.

⁵¹ MNL OL M-KS 276-86/78. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról, 1951. május 31.

⁵² Gyarmati 2011: 329–333.

⁵³ MNL OL M-KS 276-91/25. Feljegyzés az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról, 1954. szeptember 29.

gyűlésen is meg kell tárgyalni. Míg ugyanis 1953 őszén a hallgatók meglehetősen lelkesedéssel fogadták a kormányprogramot, annak felsőoktatást érintő konkrét intézkedései csalódást keltettek. Az orosz szakosokat nemcsak az ösztöndíjak csökkentése érintette, de jelentősen romlottak munkavállalási kilátásaik is. 1954 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a pedagógusképzés túltervezése miatt a középiskolai tanárként végzetek egy részét csak általános iskolákban tudják elhelyezni. A hallgatókat azonban nemcsak a saját helyzetükből eredő elégedetlenség foglalkoztatta, többen kritikusan szemlélték a kormányprogram végrehajtásában mutatkozó ellentmondásokat is, és hitetlenkedve fogadták az életszínvonal-emelkedésről szóló propagandanyilatkozatokat.⁵⁴ Nem sajátos szegedi helyzetről volt szó, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya szinte valamennyi felsőoktatási intézményből hasonló hangulatjelentéseket kapott.

A problémák kibeszélése érdekében a DISZ kultúrfelelőse, D. István olykor naponta többször is napilapokból kivágott, megvitatásra érdemes cikkeket és saját írásokat helyezett el a harmadévesek faliújságján, amelyeket gyakran párttag hallgatótársainak címzett. D. aktivitása megosztotta társait, s a DISZ-gyűlések rendszeresen politikai, majd egyre inkább személyeskedő vitákba torkolltak, amelyek során D. harcias, de érvekkel felszerelt vitatkozóknak bizonyult. Mivel a párttagok közül is többen vele értettek egyet, a szóváltás a harmadévesek pártcsoport-értekezletein is folytatódott. Amikor a bölcsészkar vezetése decemberben elhatározta, hogy a helyzetet fegyelmiel kezeli, a két csoportra szakadt harmadéves orosz szakos párttagok már ott tartottak, hogy vagy egyik, vagy másik társaságnak vissza kell adnia a párttagkönyvét, mert mindegyiküknek nem lehet „igaza”.⁵⁵

Az 1955 januárjában zajló intézményi fegyelmi eljárás során D. fenntartotta, hogy tartalmilag továbbra is egyetért korábbi írásaival, de elismerte, hogy „azok hangja nem volt megfelelő”.⁵⁶ Ekkor szigorú dékáni megrovásban részesült. A „pesszimista hangokat” bátorító DISZ-titkárral, V. Jánossal szemben pártfegyelmi eljárás indult. Végző figyelmeztetéssel szigorú megrovásban részesítették, ezt azonban V. nem volt hajlandó elfogadni, és visszaadta párttagkönyvét, mire kizárták.

A fegyelmielket a szaktársak elégedetlenséggel fogadták, a feszült hangulatot pedig az MDP resztalinizációs fordulatát jelentő 1955. márciusi határozata is fokozta: „»Ugy látszik, most már *évenként* rájövünk arra, hogy *mindent* rosszul csinálunk«” – idézte a határozattal kapcsolatban jelentkező „ellenséges” hangokat az egyetemi lap.⁵⁷ A határozatot ismertető DISZ-titkárt, H. Györgyöt szaktársai „vonalfífi”-nek, „politikai szélkakas”-nak nevezték, mire H. lemondott, arra

⁵⁴ MNL OL M-KS 276-91/133. A Szegedi Tudományegyetem és Pedagógiai Főiskola hallgatóinak helyzete, nevelésük fő problémái, 1954. július 26.

⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 11.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. január 13.

⁵⁷ Jobboldali hibák a szegedi egyetemek és főiskola munkájában. *Szegedi Egyetem*, 1955. március 29. 2. (Kiemelés az eredetiben.) Vö. Gyarmati 2011: 356–360.

hivatkozva, hogy a „márciusi határozatokkal kapcsolatban nem lát tisztán, s ez nehezíti agitációs tevékenységét”, a D. Istvánra és V. Jánosra kiszabott büntetés pedig őt is érthette volna.⁵⁸ Áprilisa újabb hallgató fontolgatta párttagkönyve visszaadását.

A párthatározat után a kritikus hallgatókat leváltották DISZ-ben betöltött funkcióikról. A helyzet kezelésére azonban kapóra jött, hogy kitudódott, miszerint D. nagyapjának 150 hold úri birtoka volt, amit nem tüntetett fel életrajzában. Így májusban a fél évvel korábbi esetet újratárgyalták. Nem új vizsgálatról volt szó, hanem átértelmezésről: a bölcsészkar fegyelmi bizottsága az elmúlt években már „bejártott” panelhez nyúlt, és osztályharcként értelmezte az eseményeket. D. István a „kulák”, a parasztszármazású V. János egy „kulák csatlósaként” „osztályáruló” és „dezertőr”, míg a többi hat eljárás alá vont hallgató – szaktársak, barátok, köztük H. György és kollégiumi szobatársai – az „ellenség szekértolói” lettek. Gábris József, a tanulmányi osztály káderese a *Szegedi Egyetem* hasábjain már a fegyelmi határozat megszületése előtt igyekezett megfelelő kontextusba helyezni az eseményeket:

„Kiderült, hogy [D. István] *nem is olyan szürke valaki, hanem »csupán« 150 holdas kulák sarja, magyarul osztályidegen.* [...] Most már a külső szemlélő, vagy sajnálkozó, avagy megbékélni akaró barátaink és elvtársaink is világosan láthatják az összefüggést D. származása és ténykedése között. Nem véletlen, hogy olyan nagy hangja volt. Nyíljék ki végre azoknak a szeme is, akik csak a meg nem értettet látták benne. Nem meg nem értésről, hanem osztályharcról van szó.”⁵⁹

A Mérei Gyula vezette fegyelmi bizottság tudatosan törekedett arra, hogy a megvádolt hallgatóktól egymásra és főként D. Istvánra nézve terhelő vallomásokat szerezzen, és szándékosan felnagyította a hallgatók közötti konfliktusokat: ha abban egy párttag érintett volt, a bizottság értelmezésében minden személyi ellentét politikai színezetet nyert. A tudatos „ügygenerálás” a hallgatók számára is nyilvánvaló volt: „Az évfolyamon azt mondták, hogy a fegyelmi bizottság azt hiszi, hogy itt valami összeesküvés folyt. Azok lehetnek a bizottság véleménye szerint az összeesküvés tagjai, akik jóban voltak D.-vel” – jelentette ki egyikük, és hozzátette, „[h]a mindazoknak fegyelmit akarunk adni, akik D.-vel jóba voltak, akkor csaknem az egész évfolyamot lehetne fegyelmi elé állítani”.⁶⁰

A bizottság arra is törekedett, hogy a hallgatókkal „felmondassa” saját értelmezését, így mindenkinek feltették a kérdést, hogyan látja az eseményeket annak fényében, hogy kiderült: D. István „kulák származású”. A hallgatók általában egyetértettek azzal, hogy D. véleményét nem minden esetben közölte megfelelő stílusban, de mindannyian úgy vélték, hogy kritikájának voltak valós alapjai.

⁵⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁵⁹ Gábris József: Még egyszer a D.-ügyről. *Szegedi Egyetem*, 1955. június 21. 4. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 17.

A rituális önkritika lehetőségének felajánlása „menekülőutat” kínált, ezzel azonban egyetlen hallgató sem élt – senki sem volt hajlandó az új információ, a „kulák származás” ismeretében átértékelni az eseményeket:

„Szimpatikus volt nekem D., s nem tudom megváltoztatni a véleményemet róla azután sem, hogy kiderült a nagyapja kulák volta. Ő végeredményben nem tehet arról, hogy a nagyapjának földje volt. [...] D. azzal nem változott meg, hogy kiderült róla, hogy kulák fiú. [...] Az, hogy valaki kulák, az nem sokat jelent.”⁶¹

Az eljárás dokumentációja nem utal kollégiumi szobákban és óráközi szünetekben zajló beszélgetéseknél nagyobb szervezethez, a bizottság vonatkozó megállapítása a megvádoltak magas számából egyenesen következett. D. István „kulák származásának” és vehemensebb hangnemének köszönhetően úgynevezett vezető szerepét. D. ezt már januárban is tagadta, hangsúlyozva, hogy az általa felvetett kérdések „önmagukban is elég fontosak és izgatóak voltak ahhoz, hogy az egyetemi ifjúság figyelmét magukra vonják”.⁶² A január utáni eseményekben pedig vélhetően már nem sok szerepe lehetett, tekintve, hogy – saját és hallgatótársai bevallása szerint is – az első fegyelmi után már csak tanulmányaival foglalkozott, a kollégiumba is alig járt be.

D. István a faliújságra kitett cikkekkel nagyobb nyilvánosságot célzott, „keze alatt” az addigi propagandaeszköz a hallgatókat foglalkoztató kérdések kibeszélésének, valamint a párttagok és a pártpolitika kritikájának fórumává vált. 1954 őszén úgy tűnt, hogy mindezzel nem vállalt nagy kockázatot, sőt, éppen „az alul jövő bíráló [sic!]” fontosságát hangsúlyozó pártnyilatkozatok szellemében járt el. Saját értelmezésében nem utasította el a pártpolitikát, hanem alkalmazta azt – egyes esetekben meglehetősen kreatívan. Darvas József *Szabad Népb*ben megjelent, „kispolgári túllicítálásról” szóló hosszú cikkéből, amely a „torzító”, „hamis”, „pesszimista”, csupán a hibákat hangsúlyozó kritika helytelenségére hívta fel a figyelmet, azokat a mondatokat húzta alá a faliújságon elhelyezett cikkben, amelyek a „szektás nézetek elleni harc” további időszerűségéről és az „egészséges” kritika szükségességéről szóltak.⁶³

D. István politikai nézeteiről a fegyelmi dokumentáció alapján kevés következtetést lehet levonni. A tárgyaláson elhangzott kérdések és D. fellebbezése sem az egyes ügyekben kinyilvánított véleménye feltárására irányult, azt ugyanis „kulák származása” eleve diszkreditálta. A jegyzőkönyvhöz fűzött, érzelmeiktől fűtött, de korántsem átgondolatlan megjegyzésében D. is elsősorban erre reflektált:

„Papiroson »kulákszámazék« vagyok, másodfokon, mert anyai nagyapám kulák volt. [...] Öntudatraébredésem óta küzd bennem a józanész és a szerzett műveltség

⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 17.

⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. január 13.

⁶³ Darvas József: A túllicítálásról. *Szabad Nép*, 1954. november 21. 3.

a velük szinte párhuzamosan kifejlődött »osztály-komplexussal«: származásom bélyegét mindenhova magammal cipelem: »Ahá, értelmiségi!« vagy: »Ja, kulák!« [...] Tőkés rendszerben kis polgár volnék, istenes helyen istentelen [...], feketén – fehér, bárányok között farkas, farkasok között bárány: pedig csak mélyebben élem az életet. Én is dicsőíthetném frázisokkal a szocializmust és kételkedhetnék belül. Miért kiabálom én ki a gondolataimat? Hogy kirugassam magam? Azért, mert választ várok, kiegészítést, javítást, könyvektől és emberektől, azért, mert tömérdek tisztázatlan kérdés feszít állandóan s mert nem orvos, mérnök, vagy kémikus vagyok, hanem bölcsész. Az élet minden kérdésének velejéig kell hatolnom, mindent végiggondolnom – másképp nem tudok élni. Az egyetemen, úgy gondolom, teret kell adni az elmének, hogy kifuthassa magát természetes korlátok között. Könnyebb egy harmadévest kizárni (félrecsúsztatni, megtörni, elkeseíteni), mint jó tanárt nevelni? [...] Biztos, hogy mindig minden párttag helyesen képviseli a Pártot, csak azért mert tagja? [...] Állítom, hogy az évfolyam párttagjainak jórészevel szemben sokkal tisztább, napjainknak, a marxizmus–leninizmus szellemének megfelelőbb gondolkodásmódot képviselek: a (lehetőleg) mindent látás, mindent figyelembevévés, megfontolás és – a maga helyén – a kíméletlen kérdésfelvetés álláspontját. [...] Miért nem akarják engedni, hogy bennem a káoszról rend alakuljon? [sic!]⁶⁴

A hallgatók fellebbezéseiket a továbbtanulás biztosításának szándékával írták, ezért szövegeikben olyan érvelési stratégiát választottak, amely véleményük szerint ezt segítette elő. Az, hogy D. a jegyzőkönyvhöz fűzött megjegyzésében és későbbi fellebbezéseiben is fenntartotta a kételyek megfogalmazásának szükségességéről alkotott elképzeléseit, ti. a kritikus gondolkodás jogát, arra utal, hogy úgy vélte, az összeegyeztethető azzal a hatalmas elvárással, amely „megnyilatkozást” vár tőle annak érdekében, hogy „megszabaduljon” „politikailag helytelen” nézeteitől. Ebből kiindulva úgy gondolhatta, ügyét csak a fegyelmi bizottság ítéli meg rosszul.

Más megközelítésben, de szintén a kritikus gondolkodás megőrzéséről volt szó a DISZ-funkcióról lemondó H. György és a párttagkönyvét visszaadó V. János ügyében is. D. István aktivitásával minden bizonnyal hozzájárult a párttag hallgatók közti nézeteltérések elmélyüléséhez, de nem ő okozta azokat: azok, akik nem voltak képesek zökkenőmentesen hozzáigazítani véleményüket az aktuális, hivatalos pártnyilatkozatokhoz, legkésőbb 1955 márciusától szükségszerűen szembekerültek a kincstári érvekkel felszerelt párttagokkal. A pártpropaganda és az egyéni tapasztalatok összeegyeztethetlenségét H. György és V. János is „saját bőrükön” tapasztalták: „én is parasztember fia vagyok. Nem tudok nem tudomást venni [...] a paraszti problémákról” – jelentette ki V. János.⁶⁵ H. György kijelentései ugyanakkor a párttal való „együtt ingadozás”

⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. D. István megjegyzése a jegyzőkönyvhöz, 1955. május 25.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 11.

nehézségeire és a kommunista értelmiség kinevelése érdekében bevetett indoktrinációs stratégiák kudarcára is utaltak:

„53. júniusa előtt elég régóta Disz. munkát végeztem az iskolában, mint Disz. titkár. Megismerkedtem a marxizmussal, amennyire ott szükséges volt. 53. júniusáig meg voltam győződve, hogy mindaz helyes, és pontosan úgy helyes, ahogy szemináriumon tanultam, vagy a Szabad Népből olvastam. [...] 53. júniusában kiderült, hogy mindaz, amiben addig hittem, nem úgy helyes és nem úgy igaz, ahogy én azt láttam, s éppen azok a források bizonyították ellenkezőjét, mint a Szabad Nép, vagy a Társadalmi Szemle statisztikai számai, amelyeknek addig betűről-betűre mindig hittem. Azóta kiderült, hogy ezek a források nem mindig adtak helyes képet. [...] Ha valaki június előtt mondta volna, hogy a nehézipart lassabban kell fejleszteni, a fejére koppintanak. Nem láttam tisztán több kérdésben, s amit pillanatnyilag gondoltam, kimondtam [...]. Ebből azt a következtetést vonták le egyesek, hogy kétszínű vagyok. [...] Én sem tartom alaptalannak a magatartásommal kapcsolatos vádakat. [sic!]⁶⁶

V. János 1954 decemberéig – az azt bátorító pártnyilatkozatokból következően – úgy vélte, a kritikus gondolkodás összeegyeztethető párttagságával, ennek ellenkezőjéről a pártbüntetés győzte meg. A kételyeinek szintén hangot adó H. Györgyöt a sokadik irányváltás után érte hallgatótársai részéről általa megalapozottnak vélt kritika. Mindketten hasonlóan reagáltak saját értelmezésük kudarcára: lemondtak politikai funkcióikról. Ennek demonstratív jellege azonban tovább rombolta a párt és a DISZ – harmadévesek körében amúgy sem túl nagy – tekintélyét. D. Istvánnal ellentétben azonban V. János és H. György más tanulságot vontak le az eljárásból: fellebbezéseikben mindketten elismerték, hogy „súlyos hibákat” követtek el.⁶⁷

D. István arra vonatkozó meglátásai, hogy a bizottság rosszul ítéli meg az esetet, részben találóak voltak. A bizottság a hallgatók tagadásával is bizonyítottan látta prekoncepcióit, így három hallgató – köztük D. István és H. György – összes egyetemről és főiskoláról való kizárását, V. János és egy másik megvádolt hallgató kizárását, valamint két hallgató négy féléves kitiltását kezdeményezte.⁶⁸ Ezzel azonban a bizottság javaslatát felterjesztő dékán és az elsőfokú határozatot meghozó rektor sem értett teljes mértékben egyet, így négy hallgató is enyhébb büntetést kapott. Sőt, az eljárással az Oktatásügyi Minisztérium (OM) sem volt

⁶⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. V. János fellebbezése, 1955. július 20.; uo. H. György fellebbezése, 1955. július 21.

⁶⁸ A tanulmányban részletesen nem tárgyalt négy hallgató elleni vádak hasonlóak voltak: a tanulmányi fegyelem elhanyagolása, valamint a pártfunkcionáriusok becsmérése és rágalmazása.

megelégedve. A határozatok ellen öten fellebbeztek,⁶⁹ kérelmeiket a minisztérium együttesen vizsgálta ki, és megállapította:

„Nyilvánvaló, hogy az ügyet példa statuálási jelleggel tűzték ismét napirendre. [...] Az egyetem a fegyelmi eljárások során komoly eljárási szabálytalanságot követett el, elsősorban azért, hogy ugyanazon cselekményért egy alkalommal vizsgálatot, két alkalommal fegyelmi eljárást indított, másodsorban azzal, hogy az eljárások mind-egyiknél különböző módon értékelve az elkövetett cselekményeket sok tekintetben nem megalapozott vádak alapján a hallgatók minél szélesebb körét vonta be az eljárásba. [sic!]”⁷⁰

Az eljárásbeli szabálytalanságok ellenére az OM a fellebbezéseknek csak részben adott helyt, úgy ítélte meg ugyanis, hogy a felülvizsgálat „csorbítaná” az egyetem állami és pártvezetőinek tekintélyét.⁷¹

A szegedi hallgatók nem „szervezkedtek”, nem készültek semmiféle nagyobb vagy látványosabb akcióra – „mindössze” véleményt nyilvánítottak. Aktivitásukkal hallgatótársaik körében és a hallgatói pártcsoportban is intenzív eszmecserét generáltak, ami elsősorban politikai nézetek ütköztetését jelentette (de nem volt mentes személyes ellentétektől sem). Esetük a német ellenállás-kutatás fogalmi megközelítései alapján a rendszerrel való szembehelyezkedés egyik leggyakrabban és legszélesebb körben jelentkező, mindennapi formájának minősíthető. A különféle csoportosítások alapján nevezhető a részleges kritika (*partielle Kritik*),⁷² a társadalmi elutasítás (*gesellschaftliche Verweigerung*),⁷³ az ellentmondás (*Widerspruch*)⁷⁴ vagy a rezisztencia (*Resistenz*)⁷⁵ megnyilvánulási formájának. Az e forgalomkörbe sorolt esetek egyik történész kategóriarendszerében sem érik el az *ellenállásra* és *oppozícióra* jellemző tudatosságot, szervezettséget, nyilvánosságot vagy konfliktuspotenciált. A hallgatók véleménynyilvánítása ugyanis csak intézményi keretek között értelmezhetően célzott relatíve nagy nyilvánosságot és – kezdetben legalábbis – úgy tűnt, hogy nem jár különösebb kockázattal. A hallgatók kritikája részjelenségekkel szembeni elégedetlenségüket fejezte ki, ugyanakkor mindannyian úgy vélték: az, hogy bizonyos kérdésekben nem értenek

⁶⁹ A 2–4 féléves kitiltás, illetve az adott intézményből való kizárás elleni fellebbezéseket a felügyeletet gyakorló miniszter bírálta el. Az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásról szóló határozatot csak az oktatásügyi miniszter hozhatta meg (az intézmény csak javaslatot tett), így a fellebbezést is a minisztériumnak kellett benyújtani. A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, Budapest, 1953. 164. Egy diáklány már tárgyalásán úgy nyilatkozott, hogy politikai álláspontját nem tudja összeegyeztetni a tanári hivatással, és nem is adott be fellebbezést. MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május. 17.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés, 1955. november 2.

⁷¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855-D11/1956. Feljegyzés, 1956. szeptember 1.

⁷² Knabe 1996: 197–198.

⁷³ Kowalczyk 1995: 99–103.

⁷⁴ Neubert 1999: 41–42.

⁷⁵ Eckert 1996: 52–53.

egyet a párt politikájával, még nem jelenti részükről az egész rendszer elutasítását. Az ellenállás-kutatás kritériumrendszerének alkalmazása és az események – lássuk el bármilyen névvel – *elutasításként* való azonosítása azonban önmagában leegyszerűsítő értelmezést ad a hallgatók 1954 őszen, a fegyelmi eljárás során és azt követően tanúsított magatartásáról és motivációról.

Számukra ugyanis jó ideig úgy tűnhetett, hogy az általuk megfogalmazott bírálat nemcsak hogy nem tilos, hanem egyenesen kívánatos. A „helytelen nézetek” levetkőzéséhez szükséges véleménynyilvánítást számos pártfórum bátorította, 1954 novemberében a *Szabad Ifjúság* egy sor „kényes kérdés” (az ösztöndíjak, az elhelyezkedési problémák, a kollégiumok állapota) konkrét felvetésével így követelt több „őszinte szót” az egyetemeken:

„Semmi nincs most nagyobb szükség egyetemünkben, mint a nyílt, őszinte hangra. [...] A fiatalok vonzódnak a teljes, a homály nélkül való igazsághoz, mint a napfényhez, érte cserében kitarják és nekünk adják szívüket, nélküle magukba zárkóznak. [...] [A] mi népi demokráciánkban nincsenek és nem lehetnek ilyen »tabuk«. [...] Az őszinte szónak hatalmas az ereje. Nincs olyan kapocs a párt és a nép között, amely erősebb, szorosabb, szívesebb volna nála. Tanuljunk meg bátrabban élni vele!”⁷⁶

1954 őszen a szegedi hallgatók pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvártak tőlük, pontosan azokon a fórumokon (faliújság, DISZ-szervezet, hallgatói pártcsoport), ahol ennek – elvileg – helye volt. Amíg a Darvas-féle túllicitálásról szóló újságcikk, majd az 1955. márciusi határozat újabb „érveket” nem adott a bírálatukat elutasítók kezébe, a kritika hatásosnak is bizonyult: a D. Istvánékkal szembehelyezkedő hallgatói pártcsoportvezetőt leváltották, és hiába egyesítették a harmad- és negyedéves DISZ-alapszervezeteket és a pártcsoportokat, hogy háttérbe szorítsák a kritizálókat, a harmadévesek az önállóság mellett szavaztak.⁷⁷

A hallgatók 1954 őszen azonban még nem ismerték fel, hogy mindezzel a politikai rendszer egyik alapját – a párt és tagjainak tévedhetetlenségét – kérdőjelezzik meg. A fegyelmiket és az 1955. márciusi határozatot követő felismerés visszahúzódáshoz vezetett: D. István január után politikai kérdésekben már nem nyilvánult meg, V. János és H. György pedig lemondott a rendszer *képviseléről*. Az erre érkező hatalmi reakciók következtében sem vetették el a kritikus gondolkodás jogát, de azt a következtetést vonták le, hogy nézeteiknek nyilvánosan inkább nem adnak hangot, és ahogy fogalmaztak, ezt követően inkább a tanulásra koncentráltak.⁷⁸ A pártnyilatkozatok hittételként való követését és a szocializmus építésében való aktív közreműködést követelő hatalom számára azonban ez is elfogadhatatlan volt.

⁷⁶ Csató István: Őszinte szót egyetemünkben! *Szabad Ifjúság*, 1954. november 13. 3.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

Mivel tanulmányaikat (egyikőjük kivételével) a rendszer egyik stratégiai fontosságú szakán (!) folytatni kívánták, a fegyelmi büntetés egzisztenciális következményei ismételten állásfoglalásra kényszerítették őket: még ha többféleképpen utaltak is az eljárás koncepciózus jellegére, továbbtanulásuk biztosítása érdekében együttműködést kellett tanúsítaniuk.

* * *

Pajkossy Gábor, az ELTE bölcsészkarán 1951 és 1956 között zajló hallgatói fegyelmi ügyeket a rendszerváltás után vizsgáló bizottság tagja – a döntően politikai tisztogatás motivációjával indított, úgynevezett adatelhallgatásos ügyekkel kapcsolatban – megjegyezte:

„Utólag nehéz immár megállapítani, de [...] számunkra közömbös is, hogy pontosan mi történt: valóban elhallgattak-e valamit – egyszerűen annak érdekében, hogy tanulhassanak – a szóban forgó hallgatók, vagy hogy a besorolást végző hatóságok nem tartották be saját rendelkezéseiket sem.”⁷⁹

Az egyes ügyek konkrét körülményeinek vizsgálata egy rehabilitációs bizottságnak természetesen nem lehet feladata. A probléma azonban a történeti kutatás számára nem lehet közömbös. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyelmi ügyek dokumentációja alapján megállapítható lenne, hogy a hallgatók valóban elkövették-e a nekik tulajdonított cselekményeket, s hogy vajon ezek hatályos szabályzatokba ütköztek-e vagy sem. Egy ilyen megközelítés elsősorban a fegyelmi bizottság ténykedésének igazolására lenne alkalmas.⁸⁰

Ha a fegyelmi eljárások során keletkezett iratokat a hatalomgyakorlás módjai felől vizsgáljuk, azok döntő része az elnyomó gépezet működéséről, az ellenségkonstruálás folyamatáról, a leleplezésre irányuló buzgalomról, a hatalom leegyszerűsítő értelmezési sémáiról és olykor a fegyelmezők nézeteltéréseiről árulkodik. A tárgyalás jegyzőkönyvében a hallgatók – az elhangzottak olykor párbeszédszerű részletességgel történő rögzítése ellenére is – csak közvetetten szólalnak meg, álláspontjuk és motivációik feltárására a jegyzőkönyv csak megfelelő dekódolással alkalmas. Ebben segítséget nyújthatnak a hallgatók jegyzőkönyvhöz fűzött írásos megjegyzései, illetve fellebbezéseik. A fegyelmi hatóság dokumentumaiból kiolvasható hatalmi, valamint a fellebbezésekből feltároló egyéni értelmezések szembeállítását természetesen nem a „pontosan mi történt?” és „kinek van igaza?” kérdések eldöntésében segít, de lehetőséget biztosít reális következtetésekre a fegyelmi eljárások során alkalmazott hatalmi manipuláció mértékéről és technikáiról, valamint a vétségek mozgatórugóiról is.

Ehhez a német ellenállás-kutatás és az Alltagsgeschichte megközelítéseinek figyelembevétele is hozzájárulhat, az ugyanakkor kérdéses, hogy az NDK

⁷⁹ Pajkossy 2014.

⁸⁰ Vö. Gyarmati 2011: 272.

négy évtizedes történetét alapul vevő különféle kategóriarendszerek közül valamelyik önmagában is alkalmazható lehet-e. A szegedi hallgatók ügye – és az 1955–1956-ban zajló számos nagyon hasonló fegyelmi eljárás – arra utal, hogy a rendszerrel szembeni elégedetlenség kifejezésének enyhébb, mindennapi formái a magyar felsőoktatási intézményekben is felfedezhetőek. A keletnémet hallgatók ötvenes évekbeli aktivitását vizsgáló Kowalczuk utal rá, hogy amennyiben ezek hosszabb időn keresztül, rendszerszerűen jelentkeztek, elvezethettek az elutasítás politikailag tudatos formáihoz⁸¹ – Magyarországon például egy forradalomhoz.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-86. A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai, 1948–1953.

M-KS 276-89. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának iratai, 1950–1956.

M-KS 276-91. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának iratai, 1953–1956.

XIX-I-2-f. Az Oktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1954–1957.

XIX-I-5-a. A Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1952–1953.

A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, Budapest, 1953. 163–165.

Szabad Ifjúság, 1954.

Szabad Nép, 1954.

Szegedi Egyetem, 1955.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ammer, Thomas 1995: Die Gedanken sind frei. Widerstand an den Universitäten 1945 bis 1961. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 142–161.

Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után. *Századvég* (9.) 32. 3–36.

Broszat, Martin 1981: Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekts. In: Broszat, Martin – Fröhlich, Elke – Grossmann, Anton (Hgg.): *Bayern in der NS-Zeit. IV. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*. München–Wien, 691–709.

⁸¹ Kowalczuk 2003: 455.

- Cseh Géza 2005: Szolidaritás és furkósbot-politika. Az 1956-os magyar forradalom hatása az NDK diák- és értelmiségi mozgalmaira. *Múltunk* (50.) 2. 74–114.
- Eckert, Rainer 1996: Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (44.) 49–67.
- Eckert, Rainer 2012: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten unter der kommunistischen Diktatur. Erfolge und Defizite ihrer Erforschung und Darstellung. In: Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989. Wissenschaftliche Studien und persönliche Reflexionen zur Vergangenheitsklärung*. Berlin, 63–85.
- Eckert, Rainer 2013: Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus zur Auseinandersetzung mit der SED Diktatur. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2.12.2013 (http://docupedia.de/images/717e/Widerstand_und_Opposition.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 24.)
- Eisenfeld, Bernd – Neubert, Ehrhart 2001: Einführung. In: Eisenfeld, Bernd – Neubert, Ehrhart (Hgg.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen, 9–24.
- Fazekas Csaba 2006: Orosz könyveket égető miskolci egyetemisták 1955-ben. *ArchívNet* (6.) 6. (http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/orosz_konyveket_egeto_miskolci_egyetemistak_1955ben.html – utolsó letöltés: 2018. január 5.)
- Filep Tibor 2004: Egyetemi diákmozgalmak Debrecenben (1954–1957). Útkeresés, reformtörekvések. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István (szerk.): *Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Budapest, 179–209.
- Florath, Bernd 2007: Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – ein Beitrag zur Diskussion. *Deutschland Archiv* (40.) 2. 301–306.
- Grix, Jonathan 2001: Erscheinungsformen widerständigen Verhaltens im Alltag der DDR. In: Timmermann, Heiner (Hg.): *Die DDR: Analyse eines aufgegebenen Staates*. Berlin, 157–163.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. Budapest.
- Gyarmati György 2012: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). *2000* (24.) 7–8. 12–33.
- Hüttenberger, Peter 1977: Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“. *Geschichte und Gesellschaft* (2.) 3. 117–139.
- Keresztes Csaba 2013: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő* (7.) 1. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_1_keresztes.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 7.)
- Knabe, Hubertus 1996: Was war die „DDR-Opposition“? Zur Typologie des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland. *Deutschland Archiv* (29.) 2. 184–198.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Kowalczyk, Ilko-Sascha 1995: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczyk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 85–115.

- Kowalczuk, Ilko-Sascha 2003: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin.
- Ladányi Andor 1986: *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Budapest.
- Lakatos Artur 2014: Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén. *Valóság* (57.) 5. 48–57.
- Lenski, Katharina 2007: Durchherrschter Raum? Staatssicherheit und Friedrich-Schiller-Universität: Strukturen, Handlungsfelder, Akteure. In: Hoßfeld, Uwe – Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 1. Köln–Weimar, 526–572.
- Lindenberger, Thomas 1999: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln–Weimar–Wien, 13–44.
- Lindenberger, Thomas 2017: Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand. In: Oliver Musenberg (Hg.): *Kultur – Geschichte – Behinderung*. Band 2. *Die eigensinnige Aneignung von Geschichte*. [E-Book] Athena, 21–40.
- Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”: diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* (2.) 5–6. 242–252.
- Mallmann, Klaus-Michael – Paul, Gerhard 1993: Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (41.) 99–116.
- Micheller Magdolna 1992: *Egyetemisták és a hatalom. A magyar egyetemi hallgatók és a hatalom viszonya 1945–1957*. Szeged.
- Mühlen, Patrick von zur 2002: Der „Eisenberger Kreis”. Opposition und Protest gegen das SED-Regime in den frühen 50er Jahren. In: Herrmann, Ulrich (Hg.): *Protestierende Jugend. Jugendopposition und politischer Protest in der deutschen Nachkriegsgeschichte*. München, 107–134.
- Müller, Klaus-Dieter 2001: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau: Das Beispiel Greifswald. In: Schmiedebach, Peter (Hg.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder medizinischen Fakultät in eine militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 31–58.
- Neubert, Ehrhart 1999: Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft In: Kuhrt, Eberhard (Hg.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft*. Opladen, 17–46.
- Paczolay Gyula 2002: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: Albert József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története, 1949–1999*. Veszprém, 223–278.
- Pajkossy Gábor 2014: Dicstelen lapok karunk történetéből. *2000* (25.) 2. (<http://ketezer.hu/2014/02/dicstelen-lapok-karunk-tortenetebol/> – utolsó letöltés: 2016. április 16.)
- Pasternack, Peer 2007: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung. Die DDR-hochschulgeschichtliche Literatur seit 1989. In: Hoßfeld, Uwe – Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Hochschule im Sozialismus. Studien*

- zur *Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 2. Köln–Weimar–Wien, 2257–2267.
- Polyák Petra 2016a: A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Pécs, 341–354.
- Polyák Petra 2016b: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall* (17.) 54. 5–25.
- Polyák Petra 2017: Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. In: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola (szerk.): *A normán innen és túl*. Budapest, 79–94.
- Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha 1995: Opposition, Widerstand und widerständiges Verhalten in der DDR. Forschungsstand – Grundlinien – Probleme. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 9–26.
- Pócza Kálmán 2004: Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. *Korall* (5.) 15–16. 145–178.
- Staat, Jochen 2011: Einleitung. In: Schröder, Benjamin – Staat, Jochen (Hgg.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Frankfurt am Main, 1–8.
- Steinbach, Peter 1995: Widerstand – aus sozialphilosophischer und historisch-politologische Perspektive. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 27–67.
- Triebel, Bertram 2001: Hatte die Partei immer Recht? Die SED an der Bergakademie Freiberg. In: Schröder, Benjamin – Staat, Jochen (Hgg.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Frankfurt am Main, 157–163.
- Wildner, Susanne 2012: Disziplinarverfahren der Universität Jena gegen Studierende in den 1950-er Jahren. In: Tobias Kaiser – Heinz Meistrup (Hgg.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*. Berlin, 247–260.